

ЎЗБЕКЧИЛИК: ИЖТИМОЙ ҲОДИСАМИ ЁКИ ЖАРАЁН?

Комил Кулахматович Каланов

Социология фанлари номзоди, профессор

Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети

E-mail: komiljon@yandex.ru

Аннотация. Мақолада муаллиф жамиятдаги ўзига хос ижтимоий ҳодиса ёки жараён, яъни “ёпиқ” мавзу сифатида ҳозирги кунгача илмий муҳокамага қўйилмаган “ўзбекчилик” масаласини социологик нуқтаи назардан таҳлил этади. Унинг ёпиқлиги қандайдир цензура сифатида эмас, балки социумнинг ўзи томонидан имкон қадар “ошкор” этилишини исталмаслиги билан диққатни ўзига тортади. Муаммо ўрганилар экан, ўз аҳамиятига кўра унинг ижтимоий “ҳодиса”ми ёки “жараён” деган саволга жавоб изланган. Методологик-назарий концепция сифатида муаллиф муаммони “рамзли интеракционизм”, “драматургик социология” ва “фрагментлар назарияси” ёндашуви воситасида таҳлил этади. Ўзбек жамиятида онг ва тафаккурдаги мавжуд стереотиплар, ундаги кўплаб таъқиқлар, ёки ижтимоий фаол ҳаётдаги мавжуд “табу”нинг эътибордан четда турадиган илдизи айнан “ўзбекчилик”дан қидирилади. Муаммонинг ўзига хослиги, унинг турли хил шарт-шароит ва ўзаро муносабатларга мослашувчанлигидадир.

Калит сўзлар: ижтимоий ҳодиса, ижтимоий жараён, ижтимоий характер, ўзбекчилик, идентиклик, менталитет, табу, ижтимоий оқибат, рамзлар, белгилар, зиёратгоҳлар, қабртоишлар.

“UZBEKCHILIK”: A SOCIAL PHENOMENON OR A PROCESS?

Kamil Kulakhmatovich Kalanov

Candidate of Sociological Sciences, Professor

The National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

E-mail: komiljon@yandex.ru

Annotation. *In the article, the author analyzes the issue of "Uzbekchilik" from a sociological point of view, as a unique social event or process in society, that is, as a "closed" topic that has not yet been brought up for scientific discussion. Its closed nature attracts attention not as a kind of censorship but as the unwillingness of society itself to be as "open" as possible. When studying the problem, depending on its importance, an answer was sought to the question of whether it is a social*

"event" or "process". As a methodological and theoretical concept, the author analyzes the problem using the approaches of "symbolic interactionism",

"dramaturgical sociology" and "fragment theory". In Uzbek society, existing stereotypes in consciousness and thinking, many prohibitions in it or existing,

"taboos" in socially active life, which are ignored, are sought precisely in "Uzbekchilik".

The uniqueness of the task lies in its adaptability to various conditions and interactions.

Keywords: *Social phenomenon, social process, social character, Uzbekchilik, identity, mentality, taboo, social consequences, symbols, shrines, tombstones.*

“УЗБЕКЧИЛИК”: СОЦИАЛЬНОЕ ЯВЛЕНИЕ ИЛИ ПРОЦЕСС?

Камиль Кулахматович Каланов

Кандидат социологических наук, профессор

Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека

E-mail: komiljon@yandex.ru

Аннотация. *В статье автор анализирует вопрос «Узбекчилик» с социологической точки зрения, как уникальное социальное событие или процесс в обществе, то есть как «закрытую» тему, до сих пор не вынесенную*

на научное обсуждение. Его закрытость привлекает внимание не как некая цензура, а как нежелание самого общества быть максимально «раскрытым». При изучении проблемы в зависимости от ее важности искался ответ на вопрос, является ли она социальным

«событием» или «процессом». В качестве методолого-теоретической концепции автор анализирует проблему с использованием подходов «символического интеракционизма»,

«драматургической социологии» и «теории фрагментов». В узбекском обществе существующие стереотипы в сознании и мышлении, многие запреты в нем или существующие

«табу» в общественно активной жизни, которые игнорируются, ищутся именно в

«Узбекчилик». Уникальность задачи заключается в ее приспособляемости к различным условиям и взаимодействиям.

Ключевые слова: Социальное явление, социальный процесс, социальный характер, узбекчилик, идентичность, менталитет, табу, социальные последствия, символы, святыни, надгробия.

КИРИШ.

Бугунги ўзбек жамиятида кишилик онги ва тафаккурига маҳкам ёпишиб олган ижтимоий-психологик стереотипларнинг ўзагини ташкил этувчи, ижтимоий фаол ҳаётдаги мавжуд “табу”нинг шу кунгача тадқиқотчилар эътиборидан четда қолиб кетган жиҳатлари кўп учрайди. Шулардан бири, ўзига хос муаммо сифатида эътироф этаётганимиз “ўзбекчилик” мавзуси бўлиб, уни тадқиқ этиш давримизнинг ўта долзарб масаласига айланмоқда. Ўзбекчиликнинг ўзига хослиги, унинг турли хил шарт-шароит, муносабат ва вазиятларга мослашувчанлигидадир. Мақолада, ўзбекчиликнинг даврий трансформациялашув хусусиятлари таҳлил этилиб, ижтимоий “ҳодиса” ёки

“жараён” эканлиги социолог позициясидан туриб илмий жамоатчилик муҳокамасига тақдим этилмоқда. Таъкидлаймиз, муаммони ўрганиш ва ёритиш учун социологик ёндашув асосида ментал ва идентиклик хусусиятларини эътиборга олиб, методологик ва назарий асос сифатида М.Вебер, З.Фрейд, К.Г.Юнг, Э.Фромм, Э.Дюркгейм, В.Зомбарт, Д.Рисмен [1] ва бошқа олимларнинг ижтимоий характер, идентиклик ва менталитет масалаларига бағишланган назарияларига таянилади.\

АСОСИЙ ҚИСМ.

“Ўзбекчилик” мавзусини социолог позициясидан туриб, илмий асосда таҳлил этиш учун кўтарар эканмиз, кўп ўйладик: ... *шартмикан?* Ёпиғлик қозон ёпиғлигича қолгани яхшимикан, балки. Мақолани ёзиш учун бир неча марта ҳаракатлар бўлди. Баъзан “қалам” юрмасди, баъзида ўзимизда куч ва ирода етишмади. Аниқроғи, социологиядаги қайси методологик ёндашувга муурожаат қилсак экан, деган савол билан муаммо очик қолиб кетаверарди. Ва ниҳоят, “Ўзбекчилик” мавзусини кўтариш ва ёзиш вақти келди, деган фикрга келинди.

*Баъзида ўзинг мансуб бўлган халққа
берилган баҳога нисбатанмуносиб тарзда
мос келмасанг, жуда қийин бўлади.*

*Туғилиб ўсган Ватанни севмасликнинг иложиси йўқ,
яхшиси ушбу халққа қоришиб, унинг ичида
аралашиб кетиш ва адашиб юриш, қайсидир
аччиқ ҳақиқатни эшитишдан кўра афзалдир*

Ренан Ричард. Romanic Review. 1953

*Бир қўлда Қуръон-у, биттасида жом
баъзида ҳалолмиз, баъзида ҳаром.*

Фируза гумбазли осмон тагида

на чин мусулмонмиз, на кофир тамом

Умар Ҳайём

*Эй “Ўзбекчилик”, айт менга, сен “Кимсан” ёки “Нимасан”!?
Нима учун одамлар сендаги “ўртамиёна” анъанавий тафаккур,
“маҳаллийчилик” ёки “гуруҳбозлик”ка асосланган турмуш
тарзининсон шаъни, жамият тараққиёти ва ғуруридан афзал
кўради. Нега “истеъдод” ва “улуғворлик”ни хуш кўрмайсан!*

*Токайгача ўзингни ва ўзлигингни азоблаб, роҳатланиб
яшайсан. Айт, сендаги ички аъламли “қувват” ва “таъсир
кучи” нимада!?*

Комил Каланов

Замонавий социология тармоқ йўналишларидан бири бўлган ижтимоий антропологияда ёзилади:

“Қайсидир бир халқни билмоқчи бўлсанг, унинг бозорларига бориб савдолашиш жараёнларини кузат, мазорларига бориб қабртошларини ўқи, қабристон ва зиёратгоҳларида “хизмат” қилиб юрган “қаровчи”, “чироқчи”, “тўрков”, “сўфи”лари билан мулоқот қил, такси ҳайдовчилари билан узок суҳбат қур – атроф-муҳитдаги барча ички туйғуларни ифодаловчи оғриқли ёки кулгули ижтимоий ҳодисаларни билиб оласан”. Яқин мозийга назар ташласак, кўплаб архив маълумотлари йўқотилган ёки бузибтаҳрир этилган, статистик рақамлари “зўравон” мафкуранинг тартибсиз қоидалари бўйича шакллантирилган ҳужжатлар билан ишланган даврлар кўпбўлганини кузатиб бордик. Ўзбекчилик тўғрисида мулоҳаза юритгунга қадар, тадқиқот ишимиз ҳисобланган муқаддас жой ва зиёратгоҳлар кўламида ўрганилаётган объект ичигачукур кириб борганимиз сари, ҳаёти давомида қилинган хато ва гуноҳ ишларни амалга оширган кишиларнинг тунд башарасини ифодаловчи барча маълумотлар муқаддас жойларда рўйи-рост “тапириши”нинг гувоҳига айланиш мумкин. Бунингучун тарих гувоҳлари бўлган инсонларга мурожаат қилсангиз кифоя. Бунда биз социологик фанлар тизимида ҳамон тадқиқ этилмаган “ижтимоий характер” кўрсаткичини ҳам баҳолашни лозим, деб ҳисобладик.

Миллий университетнинг “Социология” кафедрасида 2022 йилнинг 23 ноябрь куни ўтказилган навбатдаги илмий семинарларидан бирида “Ўзбек халқининг миллий менталитетида тарихий ва географик даврий ўзгаришларнинг ўрни” мавзусида маъруза қилган Самарқанд давлат университети мустақил тадқиқотчиси А.Мамановга: “Ўзбек характери” мавжудми? – деб савол берилганда, унинг “Ҳа” ёки “Йўқ” деган жавоби ўрнига, ўзбеклар учун “Шарқ характери” хос деб айтган кескин ва қатъий жавоби бизни тадқиқотчи сифатида чуқур ўйлантириб қўйди. Шу пайтгача миллий ўзлик, идентиклик масалаларига бағишланган қатор диссертация авторефератлари билан танишиш, мавзуга оид кўплаб илмий мақолаларни ўқиб, уларнинг илмий таҳлили ва прогнозини қилган бўлсакда, айнан шу куни миллий характер юзасидан жумбоқ бўлиб турган омил ёки жиҳат (таъбир жоиз бўлса)га маълум даражада аниқ жавобни олдик, десак муболаға бўлмайди. Чунки, ўзбек характери масаласи маҳаллий тадқиқот ишларида очик қолиб, унинг “мавжудлиги”даги энг юқори изчил нуқтани бизнинг фикримизча шу кунгача биронта тадқиқотчи илмий асосини бермади, ёки топа олмади. Табиийки, бадий адабиётда келтирилган мулоҳазаларга нисбатан социолог сифатида илмий фикр билдиришдан йироқ туришни афзал кўрдик [2; 452-543].

Айниқса, давримизнинг бугунги мураккаб кунида миллионлаб фуқароларимизнинг миграциянинг турли шаклларида ҳеч бир иккиланмай рози бўлишлари, ёки фан ва таълим соҳаси (бошқа ижтимоий институтларни ҳам мисол тариқасида келтириш мумкин)даги ҳар қандай маъносиз қарор ва ёндашувларга “казо-казо” арбоб-у, зиёлилар “тамошабин” сифатида қараб турар эканлар, характертўғрисида оғизни тўлдириб гапириладиган ҳар қандай мақтанишлар бефойда, бесамар ва сохта чиқишлар сифатида қолиб кетаверади. “Ижтимоий характер” ва “миллий характер”га оид қарашларимизни мақоланинг кейинги сатрларида социологик таҳлили ва прогнозини бериб ўтамыз.

Муаммони социологик жиҳатдан ёритиш лозим топилган бир вақтда, пойтахтнинг марказий китоб дўконларидан бирида жойлашган “букинист”, яъни “ноёб китоблар” бўлимидан 2012 йили “NOSHIR” нашриётида 384 саҳифадан иборат, Бахтиёр Ҳайдаров қаламига мансуб “Ўзбекчилик” китобини харид қилдик. Ушбу асар бадиий-публицистик аҳамият касб этиб, муаллиф уни журналистика ва адабий жиҳатдан юқори маҳорат билан ёритган. Албатта, тадқиқотчи шу давр руҳини четлаб ўтмаган бўлса-да, муаммонинг миллат тафаккури ва турмуш тарзида тутган ижобий ва салбий жиҳатларини адибларга хос дард билан объектив очиб беришга интилан [3; 384]. Жумладан, муаллиф ўзбекчиликка қуйидаги таърифни беради: “Миллатимиз номига қиёсан айtilувчи “Ўзбекчилик” деган тагдор мазмунли сўз мавжуд. Бу сўзнинг замирида фақатгина миллатимизга хос бўлган жуда кўплаб фазилатлар ва хусусиятлар ётади. ЎЗБЕКЧИЛИК – миллатимизнинг улуғлиги, бағрикенглиги, донишмандлиги, иймон-эътиқоди, беғаразлиги, беқиёс мардлиги каби фазилатларини муштарак қилиб ифодалаган сўз” [3;54]. Б.Ҳайдаров ўз фикр- мулоҳазаларини давом эттириб, қуйидагиларни ёзади: “Лекин ўзга миллатлар лафзида айнан салбий иллатларга қиёсан (синоним сифатида!) айtilган “ўзбекчилик” сўзи кишида аъламли ҳис-туйғу уйғотади: наҳотки шундай гўзал, улуғ ном салбий мазмун касб этса? (“Ўзбекчилик” сўзи, айниқса, бир-бирини чувтушириш, зуғум ўтказиш, сотқинлик, жаҳолат, ўз юртида ўзини ғариб ҳис этиш, ўзгаларга ҳаддан зиёд қуллуқ қилиш кабиларга менгзалади) [3;55].

Агар, социолог сифатида ўнлаб этник, диний, таълим, ёшлар муаммоси, гендер, миграция, турмуш тарзи ва кундалик ҳаёт, урбанизацияга оид тадқиқотларда иштирок этмаганимизда, шунингдек, бир қатор менталитет, идентиклик ёки руҳиятга оид кўплаб илмий-академик манбаларни ўқимаганимизда, балки ушбу муаммони ижтимоий- маданий ҳодиса ёки жараён сифатида ҳеч қачон кўтармаган бўлардик.

Аввалига, биз учун “Ўзбекчилик” фақат маиший ҳаётга хос бўлиб, кундалик ҳаётнинг маҳаллий шарт-шароитлари билан чамбарчас боғланиб кетган содда ва оддий кўринишдаги ижобийлик белгиси сифатида тасаввур уйғотарди. Чунки, Ўзбек жамиятида ўта оғир удум ва маросимлар билан уйғунлашиб кетган тўй-ҳашамлар ва марака-маросимларда, турли хил хашарларда иштирок этиш, ёки уй-рўзгор камчиликларини бутлаб беришда ўзбекчиликнинг аҳамияти катта бўлиб, у кўпинча турмуш чорраҳаларида қийналиб қолган, катта ҳаётга қадам қўяётган ёшларнинг “оёққа” туриб олишида жуда асқотарди. Узоқ йиллар давомида у ўзининг айна шу “софдиллиги” билан кишиларни қониқтириб келди. Лекин, унинг ўзбеклар, янаям аниқроқ айтадиган бўлсак, Ўзбекистон ҳаётида ўта оғир “арифметик тенглама”ларга хос бўлган *ҳодиса* эканлигини, ачинарлиси, баъзи ҳолатларда ундаги сурбетлик ва уятсизликнинг чуқурлашиб боргани сари *жараён*га айланишини англаб етиш ҳар бир жиддий тадқиқотчи учун қийинчилик яратмайди.

Ўзбекчилик дунёқараш бўлиши мумкинми? Дунёқараш – бу инсоннинг оламга нисбатан нигоҳи тизими, принциплар, қарашлар, маслакларнинг мажмуи бўлиб, улар айрим кишилар, ижтимоий гуруҳ, синф ёки умуман жамиятнинг фаолият йўналиши ва воқеликка бўлган муносабатини белгилайди. Дунёқараш ижтимоий онгнинг барча формаларига тааллуқли элементлардан таркиб топади. Унда фалсафий, ижтимоий, сиёсий, ахлоқий ва эстетик қарашлар катта роль ўйнайди. Илмий билимлар дунёқараш тизимида кўшилгач, инсоннинг ёки гуруҳнинг теварак-атрофда кечаётган социал ва табиий реалликдаги фаолиятида бевосита амалий йўл тутиш мақсади билан хизмат қилади. Бундан ташқари, фанлар тизимида инсоннинг воқеликка нисбатан муносабатини рационал ёндашувларга мослаштириб, уни турли хил бидъат-хурофотлар ва янглиш хулосалардан халос этади [4;151].

XX асрнинг машҳур австрия-америкалик иқтисодчиси, халқаро Нобель

мукофоти соҳиби, профессор Ф.Хайек ўз мулоҳазаларида шундай дейди: “Ҳақиқат бир томондан бизнинг замонавий фанимиз қонунлари асосида ўз исботини топмайди ёки конструктивизм методологияси талабларига мувофиқ ҳам асосланмайди. Лекин, шунинг билан биргаликда у ўзимизнинг бугунги кундаги кўплаб илмий таҳминларимизни охир-оқибатда хато чиқиб қолиши учун кафолат талаб этмайдиган етарлича асосларни намоён этиши мумкин. Агар қайсидир таълимот бизга юксак ютуқлар олиб келган тақдирда ҳам, биз унга ўзимизни қанчалик ишонтирмайлик, у илгари одимлашимиз учун ҳар қанча жиддийликдаги мазмунни ифода этмасин, моҳиятига кўра худди аввалгилари сингари англашилмовчиликдай бўлиб қолаверади” [5;119].

Мазкур тадқиқот ишимизда биз Ф.Хайекнинг концептуал ёндашувларига кўп маротабалаб мурожаат қилдик. Унинг ижтимоий адолатга нисбатан қарашлари ўзбекчилик мавзусини ёритишда алоҳида мазмун касб этарди. Шу боис академик социологияда муҳим ўрин тутадиган “конструктивизм” нуқтаи назаридан айрим жиҳатларни таҳлил этар эканмиз, унинг назарияларига таянилган ҳолда, “ўзбекчилик” ҳеч қандай дунёқараш эмас, деган фикрни илгари суришни лозим топдик. У оддий инсонларнинг турмуш тарзидаги икир-чикирлардан тортиб, ўрта ва юқори доиралардаги кишилар ўртасида ижтимоий мавқени сақлаб туриш учун тузилган ўзаро норасмий ҳамкорлик шартномасини таъминлаб турувчи яширин воситадир. Ўзбекчиликда ҳаттоки социологиянинг асосий илмий тамойили ҳисобланган “хулқ-атвор” меъёрларининг мавжуд ёки мавжуд эмаслигини кузатиш имкони йўқ. Чойхона машваратлари ва гап-гаштаклардаги учрашувлар ўзбекчиликдаги бирламчи қарор ва ҳукмларни пайдо қилувчи, муросаи-мадорани таъминлаб турувчи, ўзаро ижтимоий муносабатларни боғловчи вазифасини ўтайди [6;]. Унда рационалликдан кўра, иррационалликнинг моҳияти юқори.

Ижтимоий дунёни англаш – иккиламчи социал тузилмаларнинг маҳсули

демакдир. “Объектив” жиҳатдан мулоҳаза юритадиган бўлсак, биз истиқомат қилаётган социал олам тузилмавий (структурали) аҳамиятга эга. Чунки, унда ижтимоий агент (ташувчи)лар ёки институт (давлат, дин, оила ва б.)лар билан боғлиқ бўлган хусусиятларни қандайдир мустақил тарзда ҳаракатланувчи эмас, аксинча, мутлақликка тенг бўлмаган комбинацияларда намоён бўлишини таъкидлаш жоиз. “Субъектив” томондан эса, социал оламни қабул қилиш, англаш ва баҳолаш схемалари ўрганилаётган лаҳзаларга мослашиши сабаб тузилмага солинади. Барча акс эттирилган, жумладан, тилда намоён бўлган ҳолатлар аввал ҳам содир бўлган рамзий курашларнинг маҳсули ҳисобланади. Рамзий маънодаги кучлар тақсимланишининг тартибсиз, вақтинчалик ҳолатларини у ёки бу даражадаги кўринишда ўзгарувчан шакллар ифода этади [7;21]. Демак, ўзбекчилик бир томондан субъектив моҳиятга эга бўлса-да, унинг агент(ташувчи)лари ҳисобланган кимса (биз бунда “шахс” ёки “инсон” сўзини қўллашга оғриндик. К.К.)лар томонидан яратилган сунъий тузилмалар натижасида, у сунъийлик тарзидаги объективликка айланади.

Ғарб ижтимоий фанлари тизимида “*Шарқона деспотизм*” атамасига алоҳида урғу берилади. Деспотизм сўзининг этимологик жиҳатига эътибор қаратилса, у грекча (*δεσπότης* – ҳукмдор, ҳукмронлик қилиш) ва французча (*despote* – ёвуз, адолатсиз ҳукмдор) талқинда илмий адабиётларда келиши таъкидланиб, ҳукмдор ва ҳоким (ўзини харизматик белгиларга эга деб ишонувчи бошқарувчи)ларнинг мазлум (бошқарилувчи)ларга нисбатан кўрсатадиган ҳар қандай жабри, шафқатсизлик, исьтибдод, жабр-ситам, адолатсизлик, ҳар томонлама эзиш (жумладан: рухий, мафкуравий, бюрократик ва шу к. К.К.) каби сифатларни намоён этган садомазохист, нарцист ва шизофрения касаллигига мубтало бўлган кишиларга нисбатан қўлланилади [8; 392].

Мени Шарқона деспотизмга муккасидан мубтало бўлган шахслардан бири 2008 йили Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги давлат ва

жамият бошқаруви академияси (2008 йили ушбу ташкилот шундай номланган) тингловчиларига ўзининг навбатдаги маърузаларидан бирини тинглаш учун таклиф этди. Бошқарув социологияси фанидан бўлаётган ушбу машғулотда маърузачи тингловчиларга асосий эътиборни “Бошқарувда шахсни изоляция ҳолатида ушлаб туриш” омилига қаратди. Бутун бир дарс жараёнидан хайрат (шок)да эдим, чунки ушбу машғулот тўлиқ деспотизмга, аниқроғи Шарқона деспотизмга йўналтирилганди. З.Фрейд, Э.Фромм, К.Г.Юнг, Э.Саид, К.Виттфогель асарлари билан таниш бўлган тадқиқотчи учун бу жараён мутлақо бегона бўлмаган ҳодиса ҳисобланади. Фақат унинг талқини танқидий мушоҳададан кўра, “қаҳрамонимиз”нинг ўз-ўзига маҳлиё бўлиб қолган нарцисстик қарашларини тўлиқ намоён этарди.

Машғулот якунига етгач, мен коридорда маърузачига “ШОК”даман дедим. У буни “юксаклик” маъносида тушунди. Аммо, у “баёнотим”ни бутунлай нотўғри англаганди ва мени ўзининг кейинги маърузаларига ҳам “лутфан” таклиф этди. Энди унинг маърузаларига нафақат қатнашиш, балки ундан имкон қадар узоқ юриш, ҳеч қачон илмий мулоқотга киришмаслик тўғрисида ўзимга сўз бериб бўлгандим. Нафақат тингловчиларга, балки улар орқали кечадиган давлат ва жамият бошқарувига қаттиқ ачинардим. Чунки, тингловчилар маърузани мароқ билан эшитар, истикболда шахсни “изоляция” ҳолатида ушлаб туриш, бошқарувдаги зўравонликка асосланган монополия учун деспотизмга кенг имкониятлар беришини чин маънода ҳис этардилар. Бу мавзу юзасидан *“АВЛИЁ”*: *ёхуд шайтоннинг малайлари ҳақида социологик эссе* номли илмий мақоламизда алоҳида фикрлар билдираимиз¹.

¹ **Изоҳ:** Ижтимоий тармоқларда “Ўзбекистон социологлари” деган гуруҳ мавжуд бўлиб, унга доимий равишда социологияга оид бирламчи манбалар ёки илмий-академик адабиётларнинг таҳлилий-прогностик изоҳларини ижтимоий тармоқ аъзолари билан ўртоқлашиш учун танқидий мушоҳада асосидаги мулоҳазаларим билан жойлаштириб бораман. Боиси, бугунги тадқиқотчилар илмий манба ва асарларни ўқиш у ёқда турсин, ҳаттоки танишиб чиқмасдан илмий даражалар олиш касалига мубтало бўлдилар. Имкон даражасида бугунги муаллақ ҳолатдаги ҳаракатсиз бўлиб қолган тадқиқотчиларни илмий фикрлаш, мулоҳаза юритишга чорловчи навбатдаги изоҳимни қолдириш учун XX асрнинг буюк назариётчи-методологи бўлган М.Вебернинг танланган асарлар тўпламидаги биринчи жилдни тармоқ

Анъанавий ҳукмронликнинг икки тури мавжуд бўлиб, у “расмий ҳуқук” ва шунга мос равишда “юзхотир қилмасдан” ҳаракат қилиш учун тегишли талабларнинг мавжудликка ҳослигида ўз ифодасини топади. Ҳар қандай соҳа ва тармоқда ўзаро муносабатларга киришиш табиатининг ўта шахсийликка асосланиши маълум манфаатларга қаратилганлиги билан кузатилади. М.Вебернинг таъкидлашича, савдо соҳасида фойдаланилувчилар анъанавий жамиятларнинг барча кўринишидаги соф-шахсий ибтидодан ўз манфаатлари йўлида эркинлик кутиб яшайди. Бироқ, мазкур эркинлик маълум маънода нисбий бўлиб, у эркин савдо билан бир қаторда, доимий анъанавийликка асосланган бир томонламали эркинликнинг мавжуд бўлишини талаб этади.

Бошқарувнинг рационал усули (давлат бошқарувининг рационал тури) ва анъанавий жамиятлардаги бошқарув усули ўртасидаги фарқни М.Вебер замонавий Ғарб мансабдори ва Хитой “*мандарини*” билан қиёслаган ҳолда ёрқин ифодалаб беради. “Давлат” сўзининг рационал маъноси фақатгина

аъзоларига юбордим. Ушбу китоб айнан Шарқона деспотизм ва ундаги харизматик муносабатларнинг таҳлилини танқидий асосда кўриб чиқишга бағишланганди. Бу эса бугунги социологик фанлар тизимида кечаётган ўзбошимчаликлар, сохта, асоси йўқ илмий ёндашувларга нисбатан маълум даражада объектив қарашларни шаклланишига хизмат қиларди. Аммо бундан қаттиқ “ғазабланган” деспотизмга мойил “харизматик” шахслар ўзларининг таъсир доирасида турган маддоҳ корчалонларга топшириқ бериб, мени “Ўзбекистон социологлари” гуруҳидан чиқариб, “қора рўйхат” (черный список)га қўшиб қўйишди. Балким шу йўл билан мени изоляцияга олишмоқчи бўлдилар. Лекин, ахборотлар жамиятида глобал дунёга боғланган шахслар учун “маҳаллий”, тор доирадаги изоляция мутлақо таъсир ўткази олмаслигини жаноб “харизма”лар ҳали бери англай олмасалар керак. Афсуски, умр ўтиб бормоқда. Уни ҳамма ҳам гўзал, чиройли ва мазмунли турмуш билан безай олмайди. Айниқса, таълим-тарбия ва илм-фанда. Бутун ҳаёти давомида қайта ва қайта ўзининг асоссиз, хатоларга бой, чуқур таҳлил этилмаган илмий прогнозлари ва мантиқсиз таклифлари билан муаммоларпайдо қилишдан бошқа чора тополмайдиган беқарор “устоз”ларга кексайган чоғларида ўзларининг маддоҳ, ҳам манкурт шогирдлари билан ахборотлашган жамиятда жуда киска фурсатлар ичида шарманда бўлишларини ҳисобга олиб, маълум узоқ муддатга ортга чекинишларини, янаям аниқроғи, йиллар мобайнида тараққиёт учун мислсиз зарар ва муаммолар келтириб чиқарган аҳмоқона хулосаларини тан олган ҳолда, четроққа чиқиб турсалар фойдадан ҳоли бўлмасди. Шундоқ ҳам кенг жамоатчилиқни “фаросатли (фаросатсиз) илм аҳли”, “... бошқарилишга мойил халқ”, “меҳр кўрсатиб, муруватга эришиш” каби ёлғон, сафсатага “бой” ғоялар билан алдаб, ачиб-бичиб кетган “самозванец”, “дежурный” кимсалар билан фан доктори, профессор деган унвонлар ёрдамида “отнинг калласидек” маошни бюджетдан расмийлаштириб, нисбатингизга мос келмаган бир равишда ўзлаштириб, еб ётибсизлар. Бунинг гуноҳи жудаям катта. Уни “текинхўрлик”ка, “манманлик”га қиёсласа бўлади. Мусулмончиликда нонни “ҳалоллаб”, “оқлаб ейиш” керак, дейишган. Балким, “ўзбекчилик”да ҳам шундайдир, алқисса, яна билмадим – шубҳа ва гумонларим жуда кўп.

Ғарбий Европада мавжуд ва унга хос. Хитойда ўз кучини сақлаб қолган уруғлар, гильдиялар ва цехлар устидан ўз ҳукмронлигини намоён этиб келган эскича тартиб мансабдорларининг “нозик” қатлами, яъни мандаринлар бугунгача ўз кучини сақлаб қолган.

Мандарин – бу авваламбор “бенефиций” (лотин. *beneficium* – хайрихоҳлик)га эга бўлган, лекин бошқарув ишларига умуман тайёргарлиги йўқ, ҳуқуқшунослик билан деярли таниш бўлмаган, бироқ каллиграфия (гўзал ва бежирим ҳуснихат) ва шеър ёзишни билгувчи, Хитойнинг минг йиллик адабиётини ўзлаштирган, унинг маъносини талқин қила олувчи, гуманитар илм ва бадий адабиётдан маълумотга эга бўлган шахс тушунилади. У сиёсий мажбуриятларга ҳеч қандай аҳамият қаратмайди. Бу каби мансабдорлар бошқарувни мустақил равишда амалга оширмайди: барча ишлар девонхона хизматчилари (бюрократия) қўлида бўлади. Чунки, ўзи бошқараётган мамлакат ижтимоий-сиёсий “лаҳжа”сини тушунмаганлиги сабабли, аҳоли билан ҳам бевосита ҳуқуқий мулоқотга кириша олмайди. Бу каби мансабдорлар фаолияти Ғарб мамлакатларидаги мавжуд рационал давлатчилигидан батамом фарқ қилади. Ушбу давлатдаги барча анъанавий жиҳатлар одатий шароитларда қайсидир император аёл ва унинг мансабдорлари хайр-саховати, ёки улардаги бадий маълумотнинг гўёки мукамалдек кўриниши тасвири билан мамлакатни тартибли бошқарилаётгандек имконни тақдим қилади, деган диний-тасаввуфга оид эътиқодга асосланади. Агар қурғоқчилик ёки бошқа табиий офат содир бўлса, у ҳолда шеър ёзиш санъатидаги синовларда каттиққўлликни янада ошириш тўғрисида «фармони олий» чиқарилади... . Аслида эса барча нарсалар табиий оқим ҳукмига ҳавола қилинади...” [9;85].

Ўзбекчилик нуқтаи назаридан ушбу ҳолатни бошқарув ёки ижтимоий фанлар тизимига қиёсласак, деярли шу каби манзаранинг гувоҳи бўламиз. Илмий ишлар методологияси мос келиш ёки келмаслигидан қатъи назар Форобий, Беруний, Ибн Халдун ёки Навоийга олиб бориб тақалаверади.

Бошқарувда эса Темур тузуклари ҳанузгача асосий манба сифатида демагог олимларнинг столи устидан тушмайди. Ваҳоланки, атрофимизда ахборотлашган жамият ва глобаллашган дунё қонуниятлари ҳукмронлик қилмоқда. Ўзбекистонда сўнгги 20 йиллик ичида шаклланган ўзбекчилик, ўзининг бугунги “дунёқараши” (агартаъбир жоиз бўлса. *К.К.*)ни ҳамон узок ўтмиш Шарқининг бадий кеча (оқшом ўтиришлари, шеърхонлик ёки ваъзхонлик устига қурилган. *К.К.*)ларида мужассамлашган, шунингдек, ўта носамимий руҳда ўтадиган, фақат кундалик айланадиган, омма ёки оломон психологияси ва қарашларига мосланган ахборотларини диққат билан кузатиб бориб, махзун кирдикорликни амалга ошириш учун тўпланадиган “жўрабозлик” (гуруҳбозликка асосланган улфатчилик, чойхона ва гап-гаштак машваратлари. *К.К.*)ни ўзлаштиришдан нарига ўтмайди. Айнан шундай тоифадагилар, хусусан, савдо (бозор) психологиясини бошқарув ва илм-фанга анъанавийликдаги “жўрабозлик” орқали “фитна” назариясини жамламоқчи (уйғунлаштирувчи) бўлган ва деспотизмга жон-дили билан хизмат қиладиган кимсаларга нисбатан “*мандарин*” тимсолини қўллаш мумкин. Мандаринлар тимсолини ўзбекчиликда истаганча учратасиз. Замонавий илмий жамиятда, хусусан маҳаллий социологияда “*мандарин*”лар яқин келажакнинг ўта хавфли фитначи ва бебурд кимсаларига айланади.

Ўзбекчилик оддийликдан мураккаблик сари трансформациялашиб борар экан, жамиятнинг барча тармоқ ва йўналишларида ижтимоий фикрни сохтатомонга йўналтира олиш хусусиятига эгаликни усталик билан ўзлаштира олди. Далилларга асосланган мисолларни кундалик ҳаётимиздан ўрин олган турмуш тарзимиздаги одатий хусусиятлар билан боғлашдан кўра, касбий фаолиятимиз бўлган миллий социология олами орқали илмий таҳлилини ёритиб беришни лозим топдик. Глобал даражада фикрлайдиган тадқиқотчи учун тушуниб, англаб етилиши мураккаб кечадиган руҳиятимиздаги турли ботиний кечинма ва жиҳатларни ўзбекчилик турмуш тарзидан истаганча

топиш мумкин.

Сўнги йилларда Ўзбекистон, айниқса, пойтахтда ўнлаб хориж университетларининг филиаллари очилиб, улар тўғридан-тўғри ёки ҳамкорликдаги ўз фаолиятни йўлга қўйди. Таъсисчиларнинг мамлакатимизда фаолият юритаётган иш юритувчи, бошқарувчи ва соҳа проректорлари кўп ҳолатларда талабалардаги ментал хусусиятларни кўриб маданий “шок”, ёки кўпол айтганда талваса ҳолатига тушиб қолишларини эшитамиз. Жумладан, нима учун қизлар университетга ўқишга кирганидан кейин, талабалик йиллари вақтида турмушга чиқиб кетади. Олий таълимдан мақсад оила қуриш эмас, балки жиддий мутахассис сифатида етишиб чиқиш талаб этилади. Ҳар қандай чала ўзлаштирилган соҳа ёки мутахассислик давлат, жамият, ижтимоий соҳа ҳамда саноатни парокандалик ва ҳаттоки, таназзулга олиб келади. Агар оила қуриш асосий мақсад бўлса, нима кераги бор университетда таълим олишни. Ҳайратланарли таажжуб!

Келинг, энди кўз олдимизга биринчи курсни тамомлаб турмушга чиққан ва университетни тамомлагунча бир ёки бир нечта фарзандлик бўлган талаба қизларнинг кафедра ёки деканат эшиги тагида “сарғайиб”, талмовсираб, кўрқув аралаш (турмуш қурган оиласи аъзолари, баҳо қўймай пайсалга солаётган профессор-ўқитувчилар, турли шаклдаги бўлар-бўлмас бюрократик ҳужжатларни важ-карсон қилиб, талабаликдан четлатиш орқали руҳиятга ваҳм ва ғулғула солувчи коррупцияга мойил деканат ходимларининг босими ва зўриқтириш) баҳоларини “ёпаётган” мутахассисларни. Бунда биз пайдо бўлган “фобия” туфайли ҳомиладаги гўдакнинг генафондига ўтказилаётган руҳий таъсир тўғрисида ҳозирча бирон-бир фикр билдиришни лозим топмадик. Лекин, кейинчалик шу “келинчак” талабаларнинг ижтимоий ҳаётга “шашт” билан кириб келиб, ўз фуқароларига қанчалик профессионал, аниқроғи нопрофessional “хизмат” қилишидаги сифатсиз номутаносибликларни қарийб барча соҳа ва тармоқларда кузатиб, гувоҳи

бўляпмиз. Бу албатта, “меҳрибон” ва “жонкуяр” ўзбекчиликнинг меваси. Ўзимизни оқлаш учун ҳар доим сабаб бор. “ўзбекчилик”, “мусулмончилик”. Эх-ҳе, фақатгина таълим тизимининг ўзида ушбу кайфият ортидан қанчадан-қанча коррупция, порахўрлик, ёлғончилик, адолатсизлик, хиёнатлар содир бўлиб ўтмайди. Деканат ва кафедраларда бўлар-бўлмасга ўқитувчи ва тадқиқотчилардан пул йиғиш одат тусига кириб бормоқда. Иш жойингизни сақлаб қолиш учун ҳам жим туришингиз шарт. Ўзбекчиликнинг талаби шу ва у жуда оғир: *“ёпиғлик қозон ҳамма вақт ёпиғлигича қолиши керак”*, – тамом.

Ривожланган мамлакатлар турмуш тарзини кўрган, унинг университетларида таълим олган ҳар қандай шахс учун бу ҳолат тушунарсиз, чалкашликларга олиб келувчи менталитет ҳисобланади. Энди ўзбеклар, хусусан, пойтахтликлар дунёқарашида оддий бир қадриятга айланган тафаккур тарзини таҳлил этайлик. Жуда кўпчилик ота-оналар ўз фарзандлари, айниқса қизларининг келажак турмуши ва унинг оқибатини “эртага яхши жойдан совчи келиши”, келинбўлиб тушган хонадониди “тинч” ўтириши, жуда бўлмаганда “оқ ва қора”ни ажратадиган бўлишлиги, қайнота ва қайноналари унинг ҳаттоки олий маълумотли эмаслигини юзига солмаслиги учун ҳам университет таълимини олишини истайдилар.

Ўзбекистон шароитида ҳеч бир муболағасиз айтиш мумкинки, педагогика, тиббиёт, фармацевтика, психология, ҳорижий тиллар, маданият ва санъат каби соҳаларга ихтисослашган олий ўқув юртлари кўп ҳолатларда “мутахассис” тайёрлашдан кўра, “келин”лар ишлаб чиқаришга ихтисослашган “фабрика”ларга ўхшайди. Шу боис ҳам мактаб ва университетлар таълим тизими юқори геометрик прогресс асосида “жар”га қулаб борди. Юқори синф ўқувчилари, айниқса битирувчилар, ўқув жараёнларида фаол қатнашишдан кўра, машғулотларни имкон қадар издан чиқариш, ўқитувчилар билан асоссиз тортишиш ёки тинчгина муросаи-мадорани танлайдиган бўлиб бормоқдалар. Авжи балоғат ёшида ҳам ўз иродаси ва руҳиятини намоён эта оладиган жиддий

Ўзбек характери кўрмайсиз.

Юқори ташкилотларда маънавий ахлоқсизлиги ва маданиятсизлиги туфайли ишдан кетганларни илмий даражаси бўлса (нима учундир мансабдор шахслар ўртасида илмий даража ва унвон олишга салоҳияти етса-етмаса, нима бўлишидан қатъи назар, диссертация ишини ҳимоя қилиш одаттусига кириб бўлди) университетларга бўлим бошлиғи, декан, кафедра мудир лавозимларига олиб келиб “ўтказиб” қўйиш анъаналари авжига чиқмоқда. У асосан ижтимоий фанлар тизимида авж олиб, қўпол қилиб айтганда аҳмоқона бир иллатга айланди. Бюрократиянинг энг бемаза “чизги”лари билан дам олишсиз, ҳеч бир меҳнат кодексига амал қилмай ишлайдиган, илмий оғизлигидан зўравонлик ва кўрқитишни ўзига касб қилиб олган бу тоифаларнинг ўз ақл-заковати билан илмий иш ёзишларига “Ўзбекчилик”дан бошқа ҳеч бир ўзини ҳурмат қиладиган жамият ишонмасакерак. Бундай тоифа кимсалар (улар учун авваллари педагогика соҳасида илмий даражаларни олиш имконияти кўпроқ бўлган, бугунга келиб эса улар ижтимоий фанларнинг барчасига мўъру-малаҳдек ёпишдилар)ни мутахассислиги тўғри келиш-келмаслигидан, интеллектуал салоҳияти, тафаккур қилиш мушоҳадаси ва ақлий қобилияти илмий-академик маърузалар ўқиш ёки таҳлилга етиш-етмаслигидан қатъи назар, ўз “патрон”лари томонидан факультетларга декан, кафедраларга кафедра мудир лавозимига олиб келиб ўтказиб қўйиш ўзбекчиликнинг оддий қондасига айланди. Ушбу “зараркунанда”лар илм ва таълимни тўлиқ коррупция, “паразит” бюрократия, маҳаллийчилик ва непотизмга айлантормагунча умуман “тинчимайдилар”.

Ҳар қандай фан йўналишидан, фарқи йўқ, бир амаллаб илмий даража ва унвон олганлар, аудиторияга кириб дарс ўтишни эпллмагач, ўз мавжудликларини кўрсатиш, ҳамда диссертация ҳимоясига сарфлаган “йирик” ҳаражатларини бир неча баробар чиқариб олиш учун бирор бир мансабга ҳар қандай йўллар билан жойлашиб олгач, ўзи шундоқ ҳам санокли

қолган чин маънодаги олимларни йўқ қилиш учун ректорат ёки вазирликдаги “ҳамтовок” (ҳамшаҳар)лари билан комиссия устига комиссия ташкиллаштиришдан чарчамайдилар. Комиссияга аъзо бўлиб олган “бечора”лар ҳам илмий даражага эга бўлиб, илмий аудиторияга кира олмагач, ўзларига ўхшаш бошқа бир “ғўддайган” (шу даражада афт-башараларига ақлли ва ватанпарвар қиёфасини жойлаштирадиларки, узоқдан кузатган мутахассис бу тоифа кимсаларни фақат тараққиётнинг *паразит, бузғунчи* кимсалари сифатида баҳолайдилар, халос) сафдошлари каби ўзликни намоён этиш учун “бадном қилиш” операциясида тўлиқ ва охиригача иштирок этадилар. Тўлиқ хаос. Ўзбекчилик ҳар хил “хаос” ва “ўйин”ларни хуш кўради. Шармандалар. Келажак душманлари. Хоинлар. Бу ҳолат учун шу кунгача биронта зиёли шахс миллат вакили сифатида ўзбек характери намоён эта олмади. Чунки, миллий характер ва ироданинг ўзи йўқ.

Ижтимоий фанларга иккиламчи даражада қараш авжига чиққани сари, у халқаро, глобал илмий мунозараларда рақобатбардошликка умуман бардош беролмайдиган, кучли босим, кўрқитиш, деспотизм, ҳайбаракаллачилик ва зўриқишлар гирдобига тушиб қолган манқуртликни ифодаловчи соҳага айланди. Фан доктори илмий даражасини амал-тақал қилиб олган “казо-казо”ларнинг жуда катта қисми (мутахассисликларга қараб 70-80 %, айрим соҳаларда 90 % гача десак, балким муболаға бўлмайди) илмий кенгаш ва семинарларда ғўддайиб ўтириш, президент ва вазирлар маҳкамасининг қайсидир бир фармон ёки қарорларидан ўзларига мослаштириб ёдлаб олган модда ва бандларни келтириб, асоссиз фикр-мулоҳазалари билан сохта қарсакбозликдан бошқа ҳеч нарсага ярамайдилар. Кучли илмий таҳлил ва прогнозга асосланган мақолалар ёзилиши тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади. Фикр-мулоҳазаларимнинг исботи сифатида, марҳамат, бугунги кунда мавжуд бўлган фаолиятдаги илмий текшириш институти ёки марказларидан бирида (албатта, бунда адолат таъминланиши ва ўзбекчиликка йўл қўйилиши керак

эмас) ижтимоий фанлар, хусусан, социология йўналиши бўйича маълум бир кунларда илмий даража ва унвонга эга бўлган ходимлар (биринчи навбатда фан докторлари, профессорлар)ни тўплаб, икки соат ичида давримизнинг қайсидир бир глобал мавзусида илмий-таҳлилий ва прогнозга оид маълумот ёзиб беришларини сўраб, тадқиқот қилиб кўрсинлар, шармандали тамошанинг “каттаси”ни кўрасиз. Бунда биз мазмунсиз, мантиқсиз билдирилган фикр-мулоҳазалардан ташқари, грамматик ва стилистик хатолар тўғрисида гапириб ўтиришни ҳам истамаймиз. Бу хусусда таниқли адабиётшунос, маънавиятчи олим Улуғбек Саидов шундай ёзади: “Тоталитар тузумшакллантирган одам ва жамиятнинг маънавий-ахлоқий қайта туғилиши ниҳоятда мушкул. Халиханузгача айримларнинг фикр-мулоҳазаси ва юриш-туришида кўзга ташланаётган мутелик аломатлари буни яққол тасдиқлайди” [10;35].

Тадқиқотчи ва профессор-ўқитувчилар орасида бир-бирларига нисбатан орқаваротдан “*тупой*” сўзини ишлатиш оддий ҳолатга айланиб қолган. Ҳаттоки, чойхона машваратларида “улфатлар”нинг китоб тўғрисида гаплашишдан кўра, ҳамкасбларини ғийбат қилиш, қайсидир бир кишилар турмуш тарзини муҳокамага қўйиш, масалан, ким диссертациясини ёздирганлиги-ю, осонгина илмий даража олиш учун кимни илмий раҳбар (ОАКга “тили” ўтадиган, ёки чойхона талаффузига кўра “ВАК”нинг “эшиги”ни тепиб кирадиган) қилиб олиш масаласи асосий суҳбат мавзусини ташкил этади. Нима учундир мутасадди ташкилотлар, хусусан, олий таълим вазирлиги раҳбарияти университетларда авжолиб бораётган тадқиқотчилар ва профессор-ўқитувчиларнинг чойхона ўтиришларига шу пайтгача бефарқ қолиб, кўз юмиб келмоқда, ҳамон тушунарсиз. Зиёли инсонларнинг биринчи навбатдаги вазифаси илм билан шуғулланиш, асосий вақтларини бачканалик ҳаётидан кўра кўпроқ дарс қилиш ва ижодга бағишлаб, халқаро миқёсда кўпроқ ўзларини намоён этишларини яна бир бор эслатиб қўймоқчимиз. Ўзларига бино қўйган олим ва тадқиқотчиларимиздан ўзбекчиликнинг

чойхона машваратларидан имкон қадар тезроқ ва буткул қутулишларини сўраб қолган бўлардик. Тарихдан маълумки, қатағон йиллари кўплаб соф ниятли инсонларнинг ҳаётига зомин бўлишда чойхона ва гап-гаштаклар институтининг роли катта бўлган.

Тиббиёт чуқур таҳлилий диагноз қўйишдан кўра фармацевтика билан узоқ йилларга шартнома имзолаган “оқ халатлилар”нинг реклама кампаниясига айланиб қолди. Хўш, бу ерда биз кучли руҳият тимсоли бўлган ўзбек характериникиандай кўришимиз мумкин. Шаҳар кўчаларининг деярли барчаси ва кўп қаватлиуйларнинг биринчи қаватлари фақат ва фақат бемор ҳамда оғир касалларга хизмат кўрсатадиган “Аптека” ва “Dorixona” пештахталари билан “тўлиб-тошиб”кетди. Кўз олдингизга университетларда таълим олиш учун кирган кўплаб эмас, жуда кўплаб қизларимизнинг ўз мутахассисликлари бўйича эмас, балки “қайноналар мактаби”да ўқиган “келинчак” талаба ва аспирантларнинг сессиялар вақтида имтихонларни топшириш жараёнлари, дарслар ва машғулотларга қатнаши, фарзандлари туғилганда академик таътил олиш ўрнига “ўзбекчилик” йўли орқали олинган баҳо ва дипломларни келтиринг. Сукут сақлашдан бошқа чорамиз йўқ. Шунинг учун ҳам сукут сақлаймизки, характер ва тарбиямизда узоқ-узоқларга виқор ҳамда фахрланиш туйғуси билан қараб, қачонлардир ота-боболаримизга тегишли бўлган ер-жойларга чуқур тикилиб туришга ҳам қувватимиз етмайди. Ҳатто, ўз ҳудудларимиздаги ерларнинг ҳам ўзимизга тегишли эканлигига ботиниб ишона олмаймиз. Чунки сўнгги асрлар ва йилларнинг масъум “фитна”лари, нафақат раҳбар ва бошлиқлар, ҳаттоки оталаримиз томонидан юқори даражада руҳий зўриқтириш ва босимда шакллантирилган тарбиямиздаги “фақат жисминг турган ерга эгилиб”, “мўлтираб қараб”, “муросаи-мадора қилиш” учун ёлғонлар билан ифорланган “субутсизлик” кайфияти (руҳияти эмас)ни “ўзбекчилик” ҳодисаси икир-чикирларига ўралашиб қолган турмуш тарзи билан қон-қонимизгача

сингдириб бордик.

Ўзбекчиликни ёритиш ҳақида ўйлар эканмиз, ўзимизга ўзимиз савол бериб кўрайлик: – қизик, ён қўшниларимизда “қорақалпоқчилик”, “тожикчилик”, “қозоқчилик”, “қирғизчилик”, “уйғурчилик”, “туркманчилик” бормикан? Дунё бўйлаб биз шу пайтгача “немисчилик”, “инглизчилик”, “французчилик”, “ўрисчилик”, “испанчилик”, “хитойчилик”, “корейсчилик”, “арабчилик” ва ҳ.к.лар тўғрисида эшитганмизми? “Рус характери”, “инглиз олийжаноблиги”, “немис руҳияти”, “француз виқори ва киборлиги”, “япон иродаси” ва бошқалар тўғрисида илмий ёки бадиий адабиётларда бот-бот такрорланади. Ўзбекчилик – бу қандай хислат? Ижобийми ёки салбий? У билан фахрланиш керакми, ёки уялиш, тортиниш ...? У ниманинг устига қурилган? Диний омиллар (ислом, мусулмон турмуш ва тафаккур тарзи); миллий қадрият, урф-одат, удум, анъаналар; Шарқона ҳаёт ва одатлар; маҳаллий хусусиятлар (хулқ-атвор, ижтимоий характер, кундалик ҳаёт ва б.), оилавий ва қариндош-уруғчилик муносабатларини сақлаб қолишми! Эҳтиёткорлик билан ҳаракатланишми ёки пойтахтда яшашдаги рақобатми? Бизнингча, пойтахтда ўзбекчилик ўзининг энг юқори чўққисига чиқгандек, гўё.

Муаммони ўрганиш учун, табиийки, инсон (тадқиқотчи)га етарлича ҳаётий тажриба, жиддий илмий изланиш ва маълум маънода бирламчи адабиётлар билан танишиш зарурати керак бўларди. “Ўзбекчилик” бу нафақат социологиянинг, шунингдек, психология, маданиятшунослик, этнография, ижтимоий антропология, диншунослик каби фанларнинг ҳам қизиқиш доирасига киради. Ўйлаймизки, ушбу масалага қизиқувчи ва уни ҳар томонлама комплекс тадқиқ этиш учун истиқболда академик изланишлар сони ортиб боради. Мақоланинг “резюме” қисмида таъкидлаганимиздек, муаммони методологик ёритиш учун “драматургик” ва “фрагментлар назарияси” усулларига мурожаат қилинди.

Социологияда “рамзли интеракционизм” мактаби вакили бўлган И.Гофмантомонидан илгари сурилган “драматургик социология” назарияси кейинчалик ижтимоий муносабатларда асосий методологик ёндашув сифатида тадқиқотчиларнинг илмий изланишларида қўлланила бошланди. “Ўтмиш ва келажак бугунга нисбатан олинса, у ҳамма вақт мутлақлаштиришга эҳтиёж сезади. Аввал тартиб бор эди ва одамлар унга амал қиларди. Бугун бўлса ҳамма жойда хаос (бўшлиқ). Албатта, “бугун”ни катта босим устига қурилган дунё сифатида кўриш мумкин. Аммо бундай ёндашилса, умр жуда тез ўтиб кетади. Ҳаётимиз бахтсизликка тўлиб кетгандек, гўёки, унда тинчлик ва хотиржамликкажой йўқдек. Кундалик ҳаётда осуда кун кечириш учун сира имкон қолмагандек. Келажак фақат ажойиб орзу-истакларни ваъда қилишдан чарчамайди”[11;188]. И.Гофман кундалик ҳаётни тасвирлар экан, унда сахналарни кўради. Инсонлар ижро этадиган ролларни драматик шаклда тасвирлайди. Ўзбекчилик ҳам шундай, у ўзидаги мавжуд ижтимоий-психологик қиёфани ролларда намоён этади.

Рамзли интеракционизмнинг бир қисми ҳисобланган “ижтимоий драматургия” ёки “драматургик социология” бевосита шахслараро муносабатларни ва унда инсонлар ижро этадиган ролларни акс эттиради. Интеракционизм намоёндаси Ж.Мид таъкидлаганидек: “Индивид, шахс ҳар доимижтимоий ҳодиса сифатида намоён бўлади. Жамиятсиз, ўзга одамлар билан мулоқотга киришмасдан, улар инсоний сифат ва кечинмаларни ҳеч қачон ривожлантира олмайдилар. Ижтимоий муносабатлар жамият билан узвий боғлиқ бўлганидек, шахслараро муносабатлар ўзаро коммуникация, яъни ижтимоий алоқаларга киришишда амалга ошади”. Рус тадқиқотчиси В.Винокуров фикрларига кўра “инсонлар инсонлар билан ҳисоблашишдан кўра, ноинсоний воситалар билан кўнгилдагидек чиқишадилар [12;431].

Ўзбекчилик масаласини социолог позициясидан туриб таҳлил этишни таклиф этар эканмиз, муаммонинг ўзбек жамиятида чигал ва мураккаб тарзда

“илдиз” отиб кетганлигини кузатиш мумкин. Уни социологик тадқиқот объекти сифатида олиб чиқаётганимиз учун, моҳиятни фақат социология ва социологлар фаолиятида кўрсатиб ўтишни лозим топдик. Зеро, айрим кўтарилган масалалар ижтимоий фанлар доирасида ҳам таҳлил этилади. Ўзбекчилик кундалик ҳаётнинг бир қисми, ўзаро муносабатлар, алоқа ва фаолиятни ташкил этувчи ҳодиса сифатида гавдаланади, гўё. Нима учундир унга шу пайтгача тадқиқот объекти сифатида қаралмаган. XX аср ўзбек фалсафаси, жаҳидлар қарашлари, совет жамиятшунос олимлари асарлари, ёки, сўнгги юз йилликнинг хассос ёзувчи, шоирлари чиқишларида “ўзбекчилик” мавзуси ёпиқ турди.

Таъбир жоиз бўлса, ишонч билан таъкидламоқчимиз, мустақиллик йилларида “ўзбекчилик” кундалик ҳаётдан бутун бир ижтимоий-сиёсий тизим, миллий руҳиятга “таниш-билишчилик”, “кўз кўзга тушади”, “сиздан угина, биздан бугина”, “коса тагида нимкоса”, “қўллаб юбориш керак, қолиб кетмайди”, “кўз юм, ўтказиб юбор”, “сен билан “бир дастурхон”дан овқатландик, энди ҳамтовоқмиз” ..., тўғриси ўзбекчиликни ифодаловчи яна ўнлаб, юзлаб шиор ва мақолларни қўллаган ҳолда ёзилмаган қонун сифатида жойлашиб олди. Ўзбекчилик миллий чегарани бузиб ўтиб, бутун бир мамлакатнинг фуқаровий идентиклигини ифодалашга интилаётган “монстр”га айлана бошлади. Унинг ёзилмаган қонунларини мамлакатда яшовчи ҳар бир инсон, миллат ва элат вакиллари ҳеч бир нарса бўлмагандек ўзлаштира бошладилар. Нима учундир, у ҳеч кимда ёқимли жозиба ҳосил этмаса-да, аммо ҳаммани қониқтирадиган “мафтункор” туйғуга айланиб борди.

Дабдабали тўйларда ёшлар учун тақлид бўлишга арзиб-арзимайдиган “маъносиз” қўшиқчиларнинг улуғланиши; таълим ва бошқарувда ўртамиёна, каззоб, коррупцияга мойил, аммо “олим” (диссертация ишини ёздириб, кейин уялмасдан илмий маслаҳатчилик қилишни фақат ўзбекчилик маъқуллайди, бошқа характердаги оламда буни муттаҳамлик, ёлғончиликка қиёслашади)

рутбасига эга бўлиб олган жоҳил кишилар ва раҳбарлар сонининг ёмғирдан кейин чиққан кўзиқориндек кўпайиб бориши; қонунларни бузиш ёки айланиб ўтиш (асосийси қўлга тушиб қолинмаса бўлди); сифатсиз тадқиқот ишлари, маъносиз бадиий адабиёт, мантиқсиз кино, сериал ва спектакллар; тутуриқсиз ашула ва кўшиқлар, ўйчан кишининг ғашини келтирадиган ТВ кўрсатувлари ва радиоэшиттиришлар; ҳеч бир эстетик дидга эга бўлмаган “санъат” асарлари (хайкалтарошлик, рассомчилик ва б); 100 йиллик дарахтларни инсофсизларча кесиб юбориб, кейин сурбетларча, айб иш қилиб қўйган гўдакдек, иккиюзламачилик билан кечирим сўраш; кучли ёмғир ва селлардан кейин ағдар-тўнтар бўлиб кетган асфальт кўчаларни қурганларнинг жудаям катта йўл солиғи тўловчиларининг олдида умуман виждонларини қийналмасликлари каби иллатларнинг пайдо бўлишига атрофда ҳамма жимгина “ҳа, энди ўзбекчилик-да”, деб бош силкиб қўядиган бўлди.

Ўзбекчилик ҳаммани бирдек қониқтира бошлади ... – маъмурият, маҳалла, диний муносабатлар, оилавий муносабатлар; боғча, мактаб, олий ўқув юртлари, тиббиёт, ҳарбийлар ва ички ишлар идораларини, судьялар ва адвокатлар, транспорт ходимлари ва тадбиркорлар, санъаткорлар ва маданият ходимларини; ўзбеклар билан биргаликда шу мамлакат фуқаролари бўлган руслар, қozoқлар, тожиклар, қорақалпоқлар, араблар, лўлилар, уйғурлар, қирғизлар, туркманлар, корейслар, татарларни; кексалар, ўрта ёшлилар, эркаклар ва аёллар, мактаб ўқитувчилари ва ўқувчилар ..., хуллас, у ҳаммага бирдек маъқул келарди ва ҳаммани қониқтирарди. Ёки биз билан бўласан, айтганимизни қиласан, ёки “Ҳолингга маймунлар йиғлайди”.

Мазкур ҳолатда биз тадқиқотчилар эътиборини фалсафий экзистенцияга қаратмоқчимиз. Экзистенция – ҳеч қачон тадқиқот объекти бўлолмайди ва шу сабабли нафақат илмий англаш, балки фалсафий тафаккурнинг ҳам предметига даво қилолмайди. Биринчидан, уни энг яхши ҳолатда мавжуд эмпирик моҳиятга – умуман, “тафаккур” билан тенглаштиришга, иккинчидан

эса, рух билан қиёслашга мойиллик сезилади. Экзистенцияни моддий дунё орасидан қидириш керак эмас, экзистенция – бу эркинлик демакдир. Ўзликнинг мавжудлиги айнан эркинликка боғлиқ[13;15]. Ушбу фикрлар экзистенциал фалсафа намоёндаларидан бири К.Ясперсга тегишли бўлиб, экзистенцияда максимал даражада ўзгаришсиз шакллантирилган тамойил келиб чиқади. Тадқиқот предмети кўринишида келтирилган инсон, бир вақтнинг ўзида «эркинлик» сифатидаги инсон эътиқодига айланади.

Ҳар қандай эътиқодни иррационал ҳодиса сифатида ифодалаш асло мумкин эмас. Рационал ва иррационалнинг бу каби кутблилиги эса, аксинча, экзистенция муаммосини чалкаштириб юборган... Рух ўзини онгли равишда иррационаллик негизида яратганлиги учун рухнинг якунидир... . Эътиқоднинг асоси ўз моҳиятига кўра салбий, иррационал, онгсизлик ва қонунсизликка етакловчи омил бўла олмайди. Фалсафий ишонч, тафаккур қила олувчи инсон эътиқоди доимий бўлиб, у фақатгина билим билан бирга мавжуд эканлиги учун ажралиб туради. У англаш мумкин бўлган ва ўзини қайта англаш имконини берувчи нарсаларни билишга интилади [14; 17].

“Эътиқод бизни бошқарувчи орқали барча нарсалар билан ўзида камраб олади ва ҳатто бизнинг онгимиз фақатгина ўз қонунларига таянган ҳолатида ҳам, у бизни бошқариб туради. Эътиқод муайян моҳият ёки таълимотларга ўхшаш эмас, балки ундаги таълимот эътиқоднинг тарихий моҳияти ифодаси бўлиши мумкин, бироқ шу билан бирга у турли хил чалғишларга олиб келади. Эътиқод инсоннинг кўнгил тубида яширинган, уни бошқариб турувчи, инсонни мавжудлик сарчашмалари билан бирлашган ҳолда ўз имкониятларидан ҳам юқорироққа олиб чиқувчи ҳодисадир. Бу эса нигилизмни келтириб чиқаради.

“Нигилизм – бу ишончсизлик қаърига чўмиш демакдир. Инсон бевосита ўзининг ҳайвоний (“мавжудотга хос” таржимаси мукамалроқ чиқарди. К.К.) жиҳатлари сабабли ўз инстинктига эргашган ҳолда яшаши мумкин, деган фикр

хам шаклланиши мумкин. Бироқ бунинг имкони мавжуд эмас. Инсонда, Аристотель айтганидек, ҳайвондан ортиқроқ ёки камроқ нимадир (хусусиятлар) бўлиши мумкин. Агар у оддийгина табиат қонунларига бўйсуниб яшашга интилан ҳолида ҳам бўйсинувчанликни инкор этса, у ҳолда ушбу йўлда фақатгина онгли равишдаги нигилизмни қабул қилади. Яъни, соф бўлмаган виждон ва ўз якунини тан олган ишончсизликни танлайди. Бироқ, инсон ўз нигилизмини ифодалар экан, у ўз фикрлари ва ҳаракатларидаги истехзо, нафрат, салбийлик, ёки доимий норозилик ифодаси билан мавжудот эмас, балки инсон эканлигини исботлайди” [15; 227].

Нигилизмга кўра “бу инсоннинг истеъдоди бор” десангиз, атрофдагилар томонидан унга эътибор қилинмаслиги, кулгуга қолиши, ёки инкор этилиш имкониятлари кўп бўлиши мумкин. Аммо, унинг кимгадир “тегишли” эканлиги, манфаатлар дунёсида бемалол иштирок эта олиши, уддабуронлиги, муаммоли юмушларни бир текисда ҳал эта оладиганларини ўзбекчилик қабул қилади. Аҳоли сонининг ошиб бориши, иқлимнинг кескинлашуви, зиддиятли олам, ахборотлашган жамиятда кўп тилли янги авлоднинг кириб келиши жамият олдида бутунлай янги талабни қўяди: ёки илмий-инновацион жамиятга мослашиб, адолатли қонунчилик асосидаги шарт-шароитларга мослашамиз, ёки ўзбекчилик давом эттирилиб, миллатнинг энг сара, фойдали имкониятлар келтирадиган қисмининг юқори суръатларда хориж давлатларига чиқиб кетишига “розилик” берамиз.

ХУЛОСА.

Илмий ёндашув объектив жиҳатдан далилларни ҳуш кўради. Аммо, социологияда сифатли тадқиқотлар асосида субъективизм орқали ўта оғриқли вадолзарб муаммолар аниқланиши мумкин. 2022 йили ўзбек тилида ёзилган “Ёшларнинг таълим миграцияси” деб номланган монография чоп этилган бўлиб, унда қуйидаги иқтибослар келтирилади: “Мамлакат фан ва таълим тизимини буткул коррупциядан ҳоли бўлиши, унинг истиқболи ва

интеллектуал салоҳиятини белгилаб беради. 2000 йиллардан кейин миллий таълим соҳасида жуда катта ҳажмдаги коррупция тизими сунъий ташкил этилиб, унда иштирок этган кишиларни кенг жамоатчиликка “таништириш” вақти келди. Миллий стратегик тараққиётга тўсиқ қўйган, илмий-технологик тараққиётни бир неча йилларга ортга сурган, ўнлаб кутубхоналарни талон-тарож қилган, минглаб нодир китоб ва асарларни йўқ қилган кишиларни аниқлаб, қилган айбини бўйнига қўйиш кейингилар учун сабоқ бўлади. Уларнинг миллатга, мамлакатга келтирган зарарларини ифодаловчи мониторинг ишларини олиб борадиган махсус комиссия тузиб, исм-фамилияларини расмлари билан “Ўзбек халқининг қора китоби” дастури доирасида авлодлар ҳукмига қолдириш. Бугунги кунда ҳаёт бўлганларини, уларнинг қаерда бўлишидан қатъи назар (айримлари ҳорижий давлатларга чиқиб кетган) ўзбек халқидан кечирим сўрашини ташкил этиш ўта муҳим ва долзарб масала ҳисобланади”. Қўшимча сифатида, таъкидлаймиз: “академик тадқиқотларни сохталаштириб, “бизнес”га айлантираётганларни ҳам “Ўзбек халқининг қора китоби рўйхати”га киритиш масаласини ўйлаб кўриш керак.

Узоқ йиллар бункер тизимида коррупцияга айланган таълимнинг давомини “плагиат”, “штамповка”, “сўз ўйинлари” қабилидаги илмий кенгашлар эгалламоқда. Ёки ҳушёр тортамиз, ёки чин маънодаги олимларни турли баҳона ва айбловлар билан бадном қиламиз. Танлов ўзингиздан. Бунда ўзбекчилик жудақўл келади. Чойхоналар ва гап-гаштакларда қарорлар қабул қилиб, қисқа тадбирларда расмийлаштириб олсак, кифоя. Бизнинг фикр-мулоҳазаларимиз барча ижтимоий фанларга тегишли бўлиши мумкин.

Асосий қароргоҳи Париж шаҳрида жойлашган Халқаро Социологлар Ассоциацияси (International Sociological Association (ISA))нинг навбатдаги Конгрессида “Ўзбекистонда социологиянинг инкирози ва унда “ўзбекчилик” жараёнларининг устуворлиги омилларига чек қўйиш” масаласи кўтарилишини халқароилмий жамоатчиликдан сўраш. Илм-фан “игна билан

кудук қазиб” амалга оширилади. Унда ҳеч қачон зўравонлик ва зўриқтиришга асосланган “мафия” тизими ишламаслиги керак. Чунки, унинг қисқа фурсатлар ичида етказган зарарли оқибатларини бартараф этиш учун, кейинчалик юз йиллар ҳам етмайди.

Бугунги кунда илм фанда кечаётган инқирозли ҳолат, хусусан, “фан доктори” касаллигига мубталоликни “журналист суриштируви” орқали ўрганиш, унинг давлатчилик ва жамиятга келтираётган салбий оқибатларини кенг жамоатчиликка объектив етказилишини таъминлаш. Бунда илмий жараёни тизимли таҳлил эта оладиган, академик тадқиқотларнинг халқаро даражадаги ўрнини даврий жиҳатдан баҳолай оладиган юқори касбий маҳоратга эга бўлган журналистларнинг иштирокини таъминлаш фойдадан холи бўлмайди, деб ҳисоблаймиз.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Холмирзаев Ш. Танланган асарлар. Тошкент, «Шарқ», 2020 – 760 бет.
2. Ҳайдаров Б. Ўзбекчилик: бадиий публицистика. Тошкент: “NOSHIR”, 2012. – 384 бет.
3. Абдурахмонов Р. Философия луғати. Тошкент: “Ўзбекистон”, 1976. – Б. 151.
4. Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. – Пер. с англ. – Москва, «Новости». 1992. – С. 119.
5. Қаранг: Каланов К.К. Гап-гаштаклар ўзаро муносабат ва алоқаларни шакллантирувчи норасмий ижтимоий институт сифатида / Ижтимоий тадқиқотлар журнали / 2020. – 3 жилд, 4 сон. – 56-65 бетлар.
6. Бурдые П. Социология социального пространства / Пер. с франц. Отв. ред. перевода Шматко Н.А. – СПб.: «Алетейя», 2007. – С. 21.
7. Қаранг: Иванов М. Феномен восточного деспотизма: структура управления власти. М.: Наука, 1993. – 392 стр.
8. Саидов У. Ҳурлик ва маъсулият // Тафаккур журнали. 1/2016. – Б. 35.
10. Sheraliev B. Maqsadidan uzoqlashib ketgan oliy ta’lim yoxud bog’cha bolasi
9. holiday talabalar // <https://kun.uz/uz/03670474>
10. Гайденок П.П., Давыдов Ю.Н. История и рациональность: Социология М.

Вебера и веберовский ренессанс. – М.: «Политиздат», 1991 – С. 85.

11. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / Пер. с англ.
12. Ковалева А.Д. М.: Канон-Пресс-Ц; Кучково поле, 2000. – С. 188.
13. Винокуров В.В. Феномен сакрального, или восстание богов. // В кн: Социо-логос. М.: Прогресс, 1991. – С. 431.
14. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Пер. с нем. – М.: Политиздат, 1991. – С. 14-15.
15. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Пер. с нем. – М.: Политиздат, 1991. – С. 17.